

дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 251–256.

11. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / Владимир Николаевич Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.

12. Присяжнюк Л. Ф. Свій/чужий в образній системі романів Г. Гріна : семантико-когнітивний аспект : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Людмила Федорівна Присяжнюк. – К., 2007. – 243 с.

13. Сафронова О. В. Біблійні власні назви у складі ад’єктивних компаративних фразеологічних одиниць (на матеріалі сучасної англійської мови) / О. В. Сафронова // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 52–57.

14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

15. Степанова А. В. Интертекстуальная природа образа и образности (на материале образных сравнительных конструкций английской и американской литературы 19 и 20 вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / А. В. Степанова. – Самара, 2006. – 21 с.

16. Ярова Н. В. Компаративні блоки у сучасній американській поезії : лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Н. В. Ярова. – К., 2003. – 19 с.

17. Beowulf. – Режим доступу : <http://www8.georgetown.edu/departments/medieval/labyrinth/library/oe/texts/a4.1.html>

18. Beowulf. – Режим доступу : <http://poetry.eserver.org/beowulf.html>

19. Larson R. K. Scope and Comparatives / Richard K. Larson // Linguistics and Philosophy. – 1988. – V. 11. – P. 1–26.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ СЛОВА

КОЗИРЄВА З. Г.

Інститут української мови НАН України

Вивчення мови в контексті народної культури та історії дозволяє змодельовати картину світу, світ знань, властивих певному етносу, оскільки питання історії мови та історії культури народу щільно пов’язані між собою, бо саме в мові і через мову виявляється історія мислення народу, вся сукупність народних знань, вірувань, уявлень. Тому для дослідження картини світу, відображеної в мові народу важливого значення набуває етнолінгвістичний аспект, зіставне вивчення мовних і культурних явищ, методи теорії семантичного поля та ідеографічної класифікації лексики, досить глибоко розроблені в сучасній лінгвістиці. У цьому плані найбільшої ваги набувають факти, вилучені з історії окремих слів та дослідження історії певних лексико-семантичних груп (ЛСГ), що дає змогу відтворити еволюцію народного знання в тій чи тій галузі матеріальної чи духовної культури з найдавніших часів донині [1, с. 49; 5, с. 60, с. 83]. Для реконструкції ЛСГ, найдавніших значень окремих її складників, їх подальшої історії залучають дані власне мови, її діалектів, близькоспоріднених мов, етимології, історії, етнографії та ін. [2, с. 46]. Розглянемо це на прикладі лексеми *сир*, що входить до складу ЛСГ “молоко”.

Сирь як продукт переробки молока фіксується найдавнішими пам’ятками,

оскільки цей продукт харчування, напевне, виник ще в часи одомашнення худоби [14]: імніше же брһмя хлһбы чисты и топлы вино и масло дрһвһкное и млады сыры и аица (XI Супр., 291), молитва надь сыромь въ великы суботъ. Вечерь (XI Евх, 16 а). У давньоруську епоху слово *сырь* було спільним для всіх східнослов'янських народів: не “сти сыра и масла томъ дни (1130-1156, Кир., 52), *вирьникоу вз#ти ... сырь* (1282, ПР, 124), *потомъ придоша к неми несоуще хлһбы. и сыры* (XIII, ЖС, 61), *да всякъ крестьянинъ постится въ средоу и в пятокъ – бһлци от мяса. А чернрьци от сыра* (XII, ФП, 169). Важко встановити, який сир так часто згадується давніми текстами – твердий (жовтий) чи м'який (білий) – рос. *творог*, проте з прикладів із Супр, ЖС та ін., де це слово вжите в множині, можна припускати, що йдеться про тверді сири. І все ж свідченням переважного використання м'якого (білого) сиру з найдавніших часів є порівняння з білизною сиру, яке з'явилося в ту давню пору: *Вежа же средһ города висока,.. создана же сама древомъ тесанымъ и убһлена яко сырь, свһтящися на всеи стороны* (ЛП, 844); пор. у І. Срезневського: *исырити, исырю* – зроблю білим: *даниль т" гороу пишетъ великоу... Амбакомъ же гороу прһснһкоую добродһтельми и Двдъ. оусыреноу, иж не" же Бъ въплътис", мира избавл" (Мин.1092) [16, III, 1298].* Масляна, масляна неділя, субота в давнину називалася “сирною неділею (суботою)”, що фіксується і старослов'янськими, і давньоруськими пам'ятками та пізнішими українськими, – традиційною в цей час вважалася страва із сиру, пор.: *недһл" сыропоустьнаа* (XI Ас, 73б), *субота сыропоустьна"* (XI Сав, 71 б); подібні приклади фіксуються в пам'ятках XI-XII ст., переписаних або створених у Київській Русі; *Свнпсарь в субботу Сырную* (1627, Пер., I, 28), *в субботу сыроястную* (XVII, Пер., 22). У цей час м'яса не вживали зовсім, а лише молочні страви – переважно млинці з маслом і сметаною, вареники тощо [9, с. 149]. *Сырь* – лексема спільнослов'янська (хоча не скрізь з тотожним значенням), яка має паралелі в інших індоєвропейських мовах [20, III, 819]. Реконструюючи праслов'янську семантичну мікросистему *melko / *melzivo “молоко” / “молозиво” і наголошуючи, що прасл. melzivo “молоко” витіснило якусь давню лексему зі старим значенням “молозиво”, В. В. Мартинов відзначає, посилаючись на точку зору Г. Ф. Вешторт [4, с. 14], що прасл. сугь могло мати значення “молоко” (пор. блр., сх.-сл. *сырадой, сыракваи*, у яких перший елемент міг мати значення “молоко”, але не “сир”, припускаючи, що первісне значення “молоко” було передане праслов'янському германізму melko). Можлива формальна реконструкція прасл. сьгь, генетично співвідносного з пол. siara “перше молоко корови”, лат. serum “сироватка”. Внаслідок заміни ь на ь можна припустити перехід *сьгь < *сьгь. Прасл. сьгь “молозиво” після витіснення його прасл. melzivo могло змішуватися з прасл. сугь [13, с. 20-21]. Як зазначає О. Н. Трубачов, у с.-х., макед., н.-л., в.-л., пол. давнє прасл. сьга мало значення “молозиво”, у пол. ще й “овече молоко”. Пор.: у сучасних польських діалектах у значенні “перше молоко корови після розтелення” виступає лексема mołozivo, mołozuvo і s'ara, s'arka, s'erka [22, I, 98]. Етимолог також порівнює *сырь* з лат. serum, але не погоджується з Г. Ф. Вешторт і В. В. Мартиновим стосовно обмеження семантичної реконструкції прасл. *sьga, лише значенням “молоко”, а, розширюючи межі семантичного мікрополя *sьga (“жир”, “смола” і т. ін.), зводить прасл. *sьga до і.-е. *ser-

“текти” (пор. д.-інд. *sáratī* “тече, поспішає”, *saráh* “рідкий”, гр. *ῥρός* “сироватка” [18, с. 37].

У староукраїнській мові *сыръ* зустрічається в традиційному значенні: *сыров* 5 (1552, Оп. Мозир. з., 639), *Принеси веты посполи ... заедно з сыро(м)* (XVI, Розм., 22а), *на масло и на сы(р) п#(т) гроши(и)* (с. XVI, АО, 45), *сира дѣжечка, и фа(с)тка* (1733, ДНМ, 266), *отъ бризнуло на губу, якъ сыръ одкидала* (1789, Рез., VI, 188). Похідні *сырник*, *сырниця* (пор.: *Сырница на сохах, плетеная, в ней нѣтъ ничего* – 1566, Пам., III, 72; *сырникъ, лазня, обора* – 71) – використовувалися для називання пристрою або місця для виготовлення сирів.

В українській, російській і загалом слов'янській мовній традиції слово *сир* набуває й сакрального, символічного значення. У слов'янських народів *сир*, разом з молоком та іншими молочними продуктами, вважався священним, він пов'язувався з культом продовження роду, ще за язичницьких часів його приносили в жертву богам: *Иже се роду и роженице крают хлѣбы и сыры и мед* (“Вопрошания Кирика” з Новгородської кормчої 1280 р.) [1, с. 51]. І нині ритуальну страву – пасху – готують саме з сиру/творога на день Воскресіння Христового. З найдавніших часів із *сыром* пов'язували уявлення про багатство, достаток. Українське населення, коли йшлося про достаток, розкіш, вживає слово *сыряно*, напр., у приказці: *Сыряно-масляно, дай, Боже, на користь*. Очевидно, це стало причиною того, що *сир* завжди відіграв важливу роль у весільних обрядах. Так, в Україні наречена виносила ритуальний сир, коли домовлялися свати і закінчувався договір батьків нареченої і нареченого, цей сир розрізав сват і роздав усім присутнім, а наречена давала жениху на дорогу шматочок сиру, яким він ділився з усіма зустрічними на знак заручин [1, с. 51]. Як символ продовження роду сир бере участь у весільних обрядах і в російського народу: на весільному столі сиру відводили спеціальне місце, як короваю, весільне застілля також починалося з короваю і сиру, весільний обід називався *сырным столом* [1, с. 51–52].

Російська мова до XVIII-XIX ст. мала єдину назву і для сиру, і для творога, і для страв із творога [1, с. 50]. Значення “круг сиру” з'являється з XV ст.: *тридцать сыровъ* (Белозер. гр. 1497), *50 сыровъ кислыхъ, 5 сыровъ молодыхъ* (Новг. II лет. 1569), неодноразово згадується *сыр* у “Домострої” XVI ст. саме зі значенням “творог”, тобто продукт зі сквашеного молока, відділеного від сироватки. Це значення відоме всім російським народним говорам [12, с. 160], воно зафіксоване як перше в “Словаре русского языка Академии Российской” (СПб., 1822) та “Словаре церковно-славянського и русского языка” (СПб., 1867). В. І. Даль фіксує: “сыръ – творогъ; квашеное молоко ставится въ печь, и со свернувшейся гущи отцеживается сыворотка; но обычно сыромъ зовуть немецкий сыръ, выделанный изъ парного молока, соленый и просушенный, кругами” [7, IV, 376], підкреслюючи іноземне походження твердого сиру, який з'явився на Русі приблизно з XVI ст. [1, с. 50]. Починаючи з XVI ст. пам'ятками староросійської мови фіксується лексема *творог* (етимологічно пов'язана з дієсловом *творити*) для найменування твердих сирів. З XVIII ст. це слово потрапляє до словників і стає звичним у загальнонародній мові. Пов'язане це з появою сироварень для виготовлення сирів, подібних до голландських і німецьких і відмінних від “молочного сиру” – *творога*. Властиво тоді й

з'явилася необхідність розмежування двох понять: *сир* і *творог* [21, с. 13].

У давнину, очевидно, значення елемента *сыр* було більш загальним, родовим; воно давало можливість цьому елементу утворювати видові назви молока [3, с. 104], напр., для значення “кисле молоко” – *сырокваша* (пам'ятками зафіксований антропонім – Наць Сырокваша), пор. *сиракваша* “кисле молоко” [11, с. 194], *сиродій* “сире молоко” [6, IV, 123], діал. *сиродий*, *сиродой*, *сиродуой* “свіжоздоєне молоко” [10, с. 194], *сироватка* “рідина, що залишилася від сиру” [8, 451; 15, IX, 200], напр.: *сложи въ сирватку, лѣпше въ молоко* (1788, Кн., 75), пор. *сироватка* (діал.) – “суп з крупи або розтертої картоплі, заправлений сироваткою” [11, с. 50], “пшенична каша, заправлена сироваткою” [11, с. 194] – страва одержала назву за основним продуктом при його виготовленні. Слово *сирник* “корж з сиром і приправами, а також пиріжок або млинець з начинкою з сиру” [15, XI, 199] також мотивоване за основним продуктом, з якого виготовлено страву, напр.: *сирники смажені*, *сирники варені* [19, с. 269-270], *сирники з кмином* [17, с. 103]. У російській мові, незважаючи на те, що чітко розмежовуються поняття “сир” і “творог”, є абсолютними синонімами назви *творожник* і *сырник*, тим самим вказуючи на давнє первинне значення слова *сыр* (це виявляється і в деяких російських говорах, зокрема архангельських, де лексема *сырник* позначає *паску* – ритуальну страву із сиру (творога) [12, с. 162–163].

Лексема *сир* часто входить складовою частиною до назв страв за реальною ознакою – якістю (*сочники з сиром* – [17, с. 115]) або функціональному – способу приготування (*запіканка з сиру* – [17, с. 119]).

До порівняно недавнього часу твердий сир для східнослов'янської території був продуктом привізним, тому не дивно, що часто на позначення різновидів сиру в українській, як і в російській, мові використовується означення, що вказує на його походження (пор.: *жена моя посылает Вам сыру пармазану и галанскаго по полунода* – 1783, с. 480). У сучасній українській мові лексема *сир* обслуговує два поняття: “м'який сир” – харчовий продукт, одержаний з молока при його скисанні і відділенні сироватки [15, IX, 197] і “твердий сир” – харчовий продукт у вигляді твердої чи напівтвердої маси, виготовлений шляхом скисання молока і подальшої обробки густої маси [15, IX, 197]. Відзначимо, що й демінутив *сирок* означає два поняття: 1) сиркову масу, заправлену цукром, родзинками, ваніллю і т. ін., у розфасовці і 2) спеціально запакований шматочок плавленого сиру [15, IX, 201]. Лексема *сир* виступає одним з визначальних елементів у складі складних описових конструкцій – назв страв: *сирний соус із жирного сиру*, *салат із сиру та ковбаси* та ін.

Порівняно з російською і білоруською мовами в українській лексема *сырь* виявилася більш стійкою і водночас синкретичною: вона набуває того розмежування значення, яке спостерігається в російській мові, тобто український сир – це і російський *творог*, тобто м'який сир, і твердий *сир*, хоча і в українській, і в російській мовах лексема *сир* з найдавніших часів позначає продукт переробки молока, що сягає ще спільнослов'янського періоду. У російській мові чітко диференційовані поняття “сир” і “творог”. Аналіз ширшого матеріалу діалектів української і російської мов, даних етнології, етнолінгвістичний аспект дослідження стане корисним для подальших

досліджень семантичних перетворень елементів окремих ЛСГ, з'ясування історії їхніх значень протягом тривалого періоду функціонування, що в перспективі дасть можливість відтворити досить повні і хронологічно точні системи понять, властивих для певної епохи в історії розвитку етносу, тобто змоделювати певний фрагмент картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабурина К. Б. Этнолингвистический аспект в исторической лексикографии // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 48–52.
2. Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографии / Галина Александровна Богатова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 282 с.
3. Вештарт Г. Ф. Назвы ежы / Г. Ф. Вештарт // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінськ : Навука і тэхніка, 1971. – С. 89–142.
4. Вешторт Г. Ф. Лингвогеографическая дифференциация Припятского Полесья (на материале названий пищи) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Ф. Вешторт. – Минск, 1969. – 19 с.
5. Герд А. С. Введение в этнолингвистику / Александр Сергеевич Герд. – СПб. : Изд-во СПбГ, 2005. – с. 456.
6. Грінченко Б. Словарь української мови / Упорядк. Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Даль. – СПб., 1880–1882. – Т. 1–4.
8. Закревский Н. В. Старосветский бандуриста / Николай Васильевич Закревский. – М., 1861. – Кн. 3 : Словарь малороссийских идиомов. – 626 с.
9. Левченко М. М. Несколько данных о жилищах и пище южноруссов / М. М. Левченко // Записки юго-западного отдела Российского географического общества. – 1874. – Т. 2. – С. 135–150.
10. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Панас Силович Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 259 с.
11. Лутовинова И. С. Слово о пище русской / Ирина Сергеевна Лутовинова. – СПб. : Авалон, Азбука-классика, 2005. – 264 с.
12. Мартынов В. В. Анализ по семантическим микрополям и реконструкция праславянской лексики / В. В. Мартынов // Этимология-1968. – М. : Наука, 1971. – С. 11–23.
13. Мур'янов М. Ф. Сир (реалія і слово) / М. Ф. Мур'янов // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 15.
14. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
15. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка / Измаил Иванович Срезневский. – СПб., 1893–1903. – Т. 1–3.
16. Страви української кухні / За ред. В. П. Запорожця. – К. : Держвидав технічн. літ-ри, 1951. – 206 с.
17. Трубачев О. Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике / О. Н. Трубачев // Этимология-1968. – М. : Наука, 1971. – с. 24–67.
18. Українські страви. – К. : Держтехвидав УРСР, 1963. – 451 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 1–4.
20. Этерлей Е. Н. Неизвестное в известном / Е. Н. Этерлей, О. Д. Кузнецова. – Л. : Наука, 1979. – 150 с.
21. Atlas gwar wschodniosłowiańskich białostoczczyzny. – Wrocław-Warszawa : Wyd. PAN, 1980. –

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

22. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – М. : Русский язык, 1988. – Т. 1. – С. 24–68.

23. Історія української мови : Лексика і фразеологія / За ред. В. М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 1983. – 743 с.

ТИПИ МЕТАФОРИЧНИХ ПЕРЕНОСІВ У РОЗВИТКУ СЕМАНТИКИ НАЙМЕНУВАНЬ ЯВИЩ ПРИРОДИ (зіставне дослідження)

МАЛЮГА А. Ф.

Донецький національний університет

Стаття присвячена вивченню тематичної групи слів на позначення найменувань явищ природи (далі НЯП) в англійській, німецькій, іспанській, українській та російській мовах. До складу цієї тематичної групи (ТГ) входять лексеми типу англ. *snow* “сніг”, англ. *rain* “дощ”, англ. *lightning* “блискавка”, а також лексико-семантичні варіанти (далі ЛСВ) полісемантичних слів, наприклад, англ. *roller*₃ “бурун, вал, хвиля”.

Метою роботи є встановлення характеру метафоричних переносів у лексиці на позначення явищ природи в англійській, німецькій, іспанській, українській та російській мовах.

Матеріалом дослідження слугують лексеми на позначення явищ природи в англійській, німецькій, іспанській, українській і російській мовах, а також ФО, до складу яких входять ці лексеми.

Одиницею дослідження обрано НЯП з одним значенням або лексико-семантичний варіант (далі ЛСВ) багатозначних НЯП. Вибірка НЯП склала 1361 НЯП (2372 ЛСВ).

НЯП репрезентовані в українській мові 318 лексемами (532 ЛСВ), у німецькій мові – 315 лексемами (419 ЛСВ), в іспанській мові – 288 лексемами (576 ЛСВ), в англійській мові – 258 лексемами (538 ЛСВ), у російській мові – 182 лексемами (307т ЛСВ).

Метафора є найпродуктивнішим засобом збагачення мови, виявом мовної економії, що кваліфікувалася як фігура мовлення, стилістичний засіб на підставі порівняння ще в Арістотеля [7, с. 5]. Метафора є універсальним явищем у мові, “її універсальність проявляється в просторі і в часі, у структурі мови та у функціонуванні” [7, с. 11].

Існує цілий ряд напрямків вивчення мовної метафори, серед яких, на думку Г. М. Складєвської, виділяються такі: семасіологічний, ономасіологічний, напрямок, логічний, лінгвістичний, лінгвостилістичний, психолінгвістичний тощо [7, с. 6-10]. Останнім часом наприкінці ХХ – початку ХХІ століть пояснення механізму метафори здійснюється в когнітивному аспекті.

Г. М. Складєвська тлумачить метафору як “вторинну непрямую номінацію з обов’язковим збереженням семантичної двоплановості та образного елемента” [7, с. 12].